

Maria Biolik, Jerzy Duma

Warmiński "pęcełek"

Prace Językoznawcze 8, 5-10

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY

Maria Biolik, Jerzy Duma
Olsztyn

Warmiński *pęcelek***Warmian „pęcelek”**

The word *pęcelek* has been appearing in the Warmian dialect and its meaning signifies: bundle, a sac full of diverse things. This word does not appear in Polish dictionaries.

Słowa kluczowe: dialektologia, leksykologia, etymologia, słotwórstwo

Key words: dialectology, lexicology, etymology, world building

W okresie międzywojennym w „Gazecie Olsztyńskiej” drukowano felietony pt. „Kuba spod Wartemborka gada” stylizowane na gwara warmińską. Autorem felietonów był wydawca i redaktor gazety Seweryn Pieniężny, urodzony i wychowany w Olsztynie na Warmii. W nr. 197 „Gazety Olsztyńskiej” z 1937 r. pojawił się wyraz *pęcelek*: „Wtedy to moi rodzice szli piechto i boso do Łolstyna. Łojczulek zziojzoł kropówki i przełożył je na plecy, a matulka włożyła swoje buty do kosza abo *pęcelka*. Dopsiero przed mniastam to sobzie nogi łobmyli, wciągnęli buty i weszli do mniasta. A po sprawunkach w mnieście, gdy wyszli za broma, znowu ściągnęli buty i boso zawędrowali do domu” (GO 1937, 197).

W tekście wyraz został zapisany w formie dopełniacza liczby pojedynczej z końcówką *-a* (do czego? *do pęcelka*). Na podstawie formy dopełniacza można utworzyć formę mianownika, liczby pojedynczej rodzaju męskiego: *pęcelek* z końcówką zero morfologiczne. Z kontekstu można się domyślać, że wyraz *pęcelek* był odpowiednikiem kosza, oznaczał jakiś pojemnik, pakunek, siatkę lub torbę do przenoszenia zakupionych w mieście produktów. Spełniał więc tę samą funkcję, co ‘torba, torebka’, z którą kobiety i dziś chodzą po zakupy. Nie notują go jednak prace dotyczące nazw odzieży warmińskiej¹, jak też inne

¹ Por. D. Barska-Antos: *Słownictwo Warmii i Mazur*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. XIII. *Odzież*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980 oraz W. Steffen: *Odzież warmińska i jej nomenklatura*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1981, 2–4, s. 363–379.

monografii poświęcone leksyce, wydane w serii „Studia Warmińsko-Mazurskie”².

Wyrazu *pęcelek* nie notuje też *Słownik warmiński* W. Steffena. Nie podaje go również słownik W. Doroszewskiego oraz inne znane słowniki współczesnego języka polskiego ani słowniki gwarowe. Wyraz jest zupełnie nieznany. Nie wiadomo, jak to się stało, że umknął uwadze wszystkich leksykografów.

Pod względem współczesnej motywacji słowotwórczej wyraz *pęcelek* może być derywatem utworzonym sufiksem *-ek* od podstawy *pęceł*. Formant *-ek* mógł pełnić funkcję zdrabniającą: *pęcelek* to ‘mały pęceł’. Wyraz *pęceł* nie został potwierdzony w tekście felietonów „Kuba spod Wartemborka gada”, jak też nie został zapisany w zasobie leksemów warmińskich. Występuje jednak dwukrotnie w słowniku warszawskim, por. *pęceł*, *pęcla*, l. mn. *pęchy* w znaczeniu ‘węzeł’ takim samym, co i wyrazy *pęteł*, *pęcoł*. Wyraz *pęceł* ma też znaczenie ‘pendzel’ (SW IV 125). W *Słowniku gwar polskich* J. Karłowicza interesujący nas wyraz *pęceł* a. *pęteł* również oznacza ‘węzeł’ (SGP IV 78).

W *Słowniku warmińskim* W. Steffen nie notuje wyrazu *pęceł*, zamieszcza jedynie wyraz *pęcon* (*pancun*) ‘tobół, tłumok’ w przen. ‘dobrze odżywione, ciężkie dziecko’ (Steffen W., 1984, 108). Być może *pęcelek* ‘mały pęceł’ i *pęceł* były synonimami wyrazu *pęcon* używanymi w znaczeniu ‘tobół, tłumok’, wtedy *pęcelek* to ‘tobołek, tłumoczek’. Jeżeli zaakceptujemy takie powiązanie etymologiczne i semantyczne, musimy przyjąć, że oba wyrazy *pęcon* i *pęceł* to derywaty rzeczownikowe, w których cząstka *pęc-* jest tematem słowotwórczym, a sufiksami odpowiednio: *-on* i *-eł*. Jednak *Słownik warmiński* nie notuje wyrazu *pęc* ani też innego wyrazu zawierającego taki morfem leksykalny. Wyraz *pęc* opatrzony

² Por. B. Falińska: *Badania dialektologiczne pod kierunkiem Profesora Witolda Doroszewskiego*. [W:] *Tradycje badań dialektologicznych w Polsce*. Olsztyn 1997, s. 23–26. W serii ukazały się prace: J. Siatkowski: *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. I. Wrocław 1958; J. Symoni-Sułkowska: *Słownictwo Warmii i Mazur. Transport i komunikacja*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. II. Wrocław 1958; H. Horodyska: *Słownictwo Warmii i Mazur. Hodowla*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. III. Wrocław 1959; B. Mocarcka-Falińska: *Słownictwo Warmii i Mazur. Uprawa i obróbka lnu*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. IV. Wrocław 1959; E. Jurkowska, I. Łapiński, M. Szymczak: *Słownictwo Warmii i Mazur. Stopnie pokrewieństwa. Życie społeczne i zawody*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. V. Wrocław 1959; W. Kupiszewski, Z. Węgiełek-Januszewska: *Słownictwo Warmii i Mazur. Astronomia ludowa. Miary czasu i meteorologia*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. VI. Wrocław 1959; H. Bień-Bielska: *Słownictwo Warmii i Mazur. Wierzenia i obrzędy*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. VIII. Wrocław 1959; I. Judycka: *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach Pomorza mazowieckiego. Stan obecny, historia i związki z terenami przyległymi*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. IX. Wrocław 1961; A. Mocarcka-Kowalska: *Słownictwo Warmii i Mazur. Rybolówstwo*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. X. Wrocław 1963; S. Dubisz: *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. XI. Wrocław 1977; D. Barska-Antos: *Słownictwo Warmii i Mazur. Odzież*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. XII. Wrocław 1980; A. Basara, J. Nasara, J. Wójtowicz, H. Zduńska: *Studia fonetyczne z Warmii i Mazur. I: Konsonantyzm*. „Studia Warmińsko-Mazurskie”. T. VII. Wrocław 1959.

kwalifikatorem: rzadki występuje jako ‘wykrzyknik naśladujący odgłos uderzenia lub upadku czego, wystrzału, pęknięcia itp.; bęc, bach, pach’ (SJP Dor.). Takie znaczenie dźwiękonaśladowcze ‘chlap, chlast, bęc, trzask, klap, bach, pac’ występuje też w innych słownikach (por. SW IV, s. 125; SWil. 990). Wydaje się jednak, że warmińskiego słowa *pęcelek* nie można łączyć ze znaczeniem dźwiękonaśladowczym wyrazu *pęc*. W słownikach notowany jest również rzeczownik żeński *pęca* używany w języku łowieckim jako ‘rzemyk służący do przytrzymywania ptaka’ (SJP Dor.), też *pęca*, *pęcza*, *pętca*, l. mn. *pęciny* ‘pętko, rzemyk do przytrzymywania ptaka łowczego’ (SWil. 990) oraz *pęca* ‘brzuch w zapadce’ (SW IV 125). Formy podane w słowniku tzw. wileńskim znajdują potwierdzenie w słowniku Lindego, por. *pęca*, *pęcza*, *penca*, *pętca*, plur. collect. *pęciny* też w znaczeniu ‘rzemień do przytrzymywania ptaka łowczego’ z języka łowieckiego (Linde IV 70).

Łącząc wyraz *pęcelek* z wyrazami *pęcel*, *pętel* ‘węzeł’, należy przyjąć, że oznaczał on ‘rzeczy, przedmioty zawinięte w kawałek materiału związany rogami; tobołek z rzeczami, zawiniątko’ i był synonimem wyrazów: *węzelek*, *tobolek*, nieznanymi na Warmii. Najbliżej związany z warmińskim *pęcelek* i wyrazami *pęcel*, *pętel* wydają się być podane przez Lindego wyrazy *pęca*, *pęcza*, *penca*, *pętca*. Formy plur. collect. *pęciny* i *pęcce* ‘węzły, rzemyki’ wiążą podane wyrazy z rzeczownikiem *pęcina* ‘przegub w nodze konia’ (gdzie się pęta zakładają Br. 404). Zadomowieniu się na Warmii wyrazu *pęcelek* mógł do XVI wieku sprzyjać używany przez Prusów wyraz *panto* ‘pęta, więzy, por. lit. *pántis*, scs. *pąto*, ros. *puto* i pol. *pęta* (Fraenkel 537).

Sięgając w przeszłość, wyróżnić można w tym wyrazie ps. rdzeń **pęti* ‘piąć’, **pъnq* ‘pnę’, a na stopniu apofonicznym *opona* ‘coś opiętego’ (Vasmer III 412-3). Wiąże się on z kolei z dawnym p.i.e. rdzeniem **(s)pen-* / **(s)pon-* / **(s)pn-*, por. też gr. *πένομαι* ‘pracuję’ i *πόνος* ‘ciężki wysiłek’ (BER VI 58; Pokorny I 988)³.

W wyrazach słowiańskich *piąć*, *opięty* tkwić może zarówno stopień pełny wokalizmu **pen-*, jak i stopień zanikowy **pn-*, gdyż przed spółgłoską sufiksalną *-t-* zarówno pierwsza forma, jak i druga – poprzez sylabifikację *n* w zgłoskotwórcze **ŋ*, a następnie jego rozpad na **in* > *ɨn* – ulegnie nazalizacji w **ę*. Natomiast rozłożony zgłoskotwórczy sonant **ŋ* > *ɨn* zachowany zostaje w pozycji przed samogłoską w scs. **pъnq* ‘pnę’, a w postaci wzdłużonej *ĩ* > *ī* w *opinam*.

Interesujący nas wyraz pochodzi od pełnego stopnia wokalizmu **pon-*, rozszerzonego sufiksalnym **-to*, tworzącym m.in. nomina instrumenti, por. pol. *wrota* : **vbrq*, **verti* ‘zwierać’, a więc **pąto* oznaczało ‘narzędzie do wiązania, związywania, pęta, więzy’ (SP II 38-9).

³ U J. Pokornego pod hasłem **(s)pen-(d-)* w znaczeniu ‘ziehen, spannen’, ‘spinnen’ (też EWD III 1661-2).

W wyrazie *pęcelek* dalszy rozwój polegał na rozszerzeniu formy **poto* sufixem **-błb*, na co wskazywałyby formy por. *pęcel*, *pęcla* z SW lub z sufixami **-el'b*, **-elb*, tworzącymi zwykle w prasłowiańszczyźnie derywaty odczasownikowe (np. **kvičelb* 'ptak, kwiczoł', *čьmel'b* 'trzymiel'), ale także odrzeczownikowe, por. **pelvelb* 'chwast, plewa', **bratel'b* 'brat' (SP I 108). Sufiks **-błb* również występuje w tych dwóch funkcjach, np. w buł. *свзел* (< **vqzblb* BER I 203 : **vęzati* 'wiązać' i **-vqziti*⁴ 'zwęzić'), a czasami pojawia się wymiennie, por. *pěťbłb* i *pětěl'b* 'kogut' : *pěti* 'piąć' (SP I 113)⁵. Rekonstruowana forma **pōt'blb* lub **pōtel'b*, **pōtel'b* mogła oznaczać 'zawiniątko, związane, spętane rzemyczkiem, pętami'. Możliwe też, że nastąpiła tu adideacja do formacji typu *węzeł* – *węzła* zob. wyżej. Późniejsze rozszerzenie sufixem deminutywnym *-ek* < **-błk* prowadzi do zatarcia dawnego wygłosu podstawy słowotwórczej w suf. *-el-* pod względem palatalności (*-l-* lub *-l'-*) oraz określenia pochodzenia samogłoski *e* (z dawnego *e* lub – jak w wyrazach *węzeł* i *węzelek* – z wokalizacji jeru w pozycji mocnej), a przez to do dokładnego określenia poprzedzającego sufixu, por. podobną depalatalizację w pol. *kucharz* – *kucharek*.

W formie *pęcelek* pewnego rodzaju trudność sprawia również stwardniałe *c* < **č* < **t'*. Może się to wiązać z oddziaływaniem na dialekty warmińskie fonetyki niemieckiej, która nie rozróżnia fonemu *č* od *c* (niem. *tz*, *z*). Może to być również proces rodzimy, wynikający z mieszania szeregów spółgłosek *c*, *č*, *č̣*. Część dialektów warmińskich objęta była zmianami upraszczającymi grupy *š*, *ž*, *č̣*, *ẓ̌* > *s*, *z*, *c*, *ž* lub – w kierunku pn.-zach. tych gwar na *ṣ̌*, *ẓ̌*, *č̣*, *ẓ̌* (Dejna, mapa 11). W przytoczonym fragmencie tekstu „Kuba spod Wartemborga gada” podobna zmiana zdarza się sporadycznie, por. *Łolstyna* 'Olsztyna', ale *Łojczulek* 'ojczulek', *szli* itp.⁶ Obecność głoski *c* zamiast spodziewanego **č* (z afryktywizacji **t'* przed samogłoską przednią **b* lub **e*) w wyrazie *pęcelek* może więc wynikać ze stwardnienia *č* na *c* pod wpływem języka niemieckiego lub być rezultatem mieszania szeregu syczących pod wpływem sąsiednich gwar mazurzących. Można się też zastanawiać nad ewentualnym skojarzeniem tego wyrazu z *pęczeł* w znaczeniu 'coś nabrzmiałego, wiązka, kępka' : *pęc* < **pōk-błk*. Wtedy zmiana **č̣* > *c* pod wpływem mazurzenia byłaby regularna. Czasami takie niewyjaśnione do końca stwardnienie palatalnej spółgłoski syczącej nastę-

⁴ Por. niem. *eng* 'wąski' i p.i.e. rdzeń na stopniu pełnym **H₂eng^h- / *H₂ng^h-* 'wąski', 'krępować', por. EWD I 358-9; Vasmer I 374, IV 154; BER I 129.

⁵ Por. oboczne **dět'blb* i **dět'el'b* 'dzięcioł' SP I 113.

⁶ W dialekcie warmińskim nie występuje mazurzenie. Są zachowane trzy szeregi głosek: przedniojęzykowo-zębowe: *s z c ž*, przedniojęzykowo-dziąsłowe: *š ž č i ẓ̌* środkowojęzykowe: *š ž č ẓ̌* Były one jednak realizowane w różny sposób i w różny sposób zapisywane przez S. Pieniżnego, por. M. Biolik: *Fonetyczne wykładniki stylizacji gwarowej w felietonach Seweryna Pieniżnego Kuba spod Wartemborka gada*. „Prace Językoznawcze” I, 1999, s. 7–16, tu s. 14.

puje np. w nazwach terenowych notowanych w górnej Narwi, np. nazwa łąki w starorzeczu *Kosece* : ap. *kosiec* ‘kosiarz’ w pl. SISE V 22⁷.

Wyraz *pecelek* notowany na Warmii jest regionalizmem charakterystycznym dla dialektu warmińskiego, który nie rozpowszechnił się na sąsiednie obszary gwarowe, co mogło być związane z izolacją historyczną języka polskich mieszkańców tego terenu. Podobna sytuacja gwarowa była na Kaszubach, gdzie zachował się rzadki kaszubski wyraz *wiązarek* ‘podarek, zwykle pieniężny, włożony przez rodziców chrzestnych w poduszkę, w której podaje się dziecko do chrztu’⁸. W obu dialektach zachowały się tzw. peryferyjne archaizmy leksykalne związane z utrzymywaniem się dawnych form gramatycznych i leksykalnych, które w innych dialektach i gwarach ludowych wyszły z użycia⁹. Regionalizmy leksykalne, często o charakterze tzw. archaizmów peryferyjnych, zapisane w dawnych tekstach i słownikach, świadczą o archaicznym charakterze dialektu warmińskiego, który podobnie jak dialekt kaszubski, był dialektem położonym peryferycznie w stosunku do obszaru języka polskiego i całości terytorium słowiańskiego. Należy również podkreślić, że dialekt ten używany był na terenie izolowanym od innych gwar polskich i polskiego języka literackiego. Mogły tu też powstawać specyficzne neologizmy, które z powodu ograniczonego obiegu nie wydostawały się poza obręb gwary warmińskiej.

Wykaz stosowanych skrótów

- Br. – A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1974.
 EWD – *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Bd. 1-3. Akademie-Verlag, Berlin 1989.
 Fraenkel – E. Fraenkel: *Litauisches Etymologisches Wörterbuch*. T. I. Göttingen 1962.
 Linde – Linde S. B.: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Lwów 1854–1860 [reprint wyd. w 1995 r.].
 Pokorny – J. Pokorny: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd 1-2. Francke Verlag Bern und München. 1959–1969.
 SGP. – J. Karłowicz: *Słownik gwar polskich*. T. IV. Kraków 1906.
 SJPDor. – *Słownik języka polskiego*. Pod red. W. Doroszewskiego. T. 1–11. Warszawa 1958–1969 [wersja multymedialna].
 SISE – F. Sławski: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 1952–1982.
 Steffen W., 1984, *Słownik warmiński*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1984.

⁷ D. K. Rembiszewska: *Mikrotoponimia górnej Narwi*. [W:] *Onomastyka regionalna ze szczególnym uwzględnieniem Warmii i Mazur*. Red. Jerzy Duma (w druku).

⁸ Zob. H. Popowska-Taborska: *(We)wiązarek uszczknięty z ostatniego tomu „Słownika etymologicznego kaszubszczyzny”*. [W:] *Slavistički Studii*, Br. 10, Skopje 2002, s. 395–396.

⁹ Por. zachowany na Warmii zaimek: wciórek, wciórko, wciórka – M. Biolik: *Wciórko, wciórcy, wciórkie w tekstach stylizowanych na gwary warmińską*. [W:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*. Pod red. S. Gali. Łódź 2002, s. 49–56.

- SW. – *Słownik języka polskiego*. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki. T. IV. Warszawa 1908.
- SWil. – *Słownik języka polskiego*, T. 1–2. Wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda. Wilno 1861.

Summary

The word *pęcelek* has been appearing in the Warmian dialect and its meaning signifies: bundle, a sac full of diverse things. This word does not appear in Polish dictionaries. Its occurrence in Warmia may be due to the fact that the Prussians used the word *panto* – „bonds, fetters”, lit. *pántis*. The word may also be joined with scs. *paŋo*, ros. *puto* and pol. *pęta*.